

Źródła do historii bibliotek pierwszej połowy XX w. a problemy ich klasyfikacji*

Jak podkreślała Marianna Mlekicka, *historia bibliotek i bibliotekarstwa ma własne przedmioty badań, metodę i podstawę źródłową*¹. Dlatego też pojawiło się szereg klasyfikacji źródeł do dziejów książki, w tym bibliotek. Jedną z nich jest podział I.E. Barenbauma opublikowany w pracy *Istorija knigi* w 1971 r.², który wśród najważniejszych grup źródeł do historii książki wymieniał:

1. same książki ujawniające swą treść i wiele danych bibliograficznych,
2. materiały bibliograficzne (spisy, katalogi, wykazy, reklamy i in.),
3. materiały statystyczne,
4. drukowane źródła dokumentalne i narracyjne,
5. materiały archiwalne,
6. materiały prasowe,
7. rozprawy z historii książki i dyscyplin pokrewnych.

Jest to klasyfikacja o dużym stopniu ogólności, charakteryzująca się brakiem wyłączności zakresów – np. potraktowano odrębnie drukowane *źródła narracyjne* i *materiały prasowe*. Ponadto autor zaliczył do źródeł opracowania (*rozprawy z historii książki i dyscyplin pokrewnych*), co jest niezgodne z przyjętym pojęciem źródła historycznego³. W wypadku historii bibliotek pomija m.in. decydujący, moim zdaniem, aspekt twórcy źródła, a także całą grupę źródeł niepisanych, np. źródła ikonograficzne.

Kazimiera Maleczyńska w odniesieniu do swoich badań nad historią książki i bibliotek okresu renesansu przyjęła określenie źródła do dziejów bibliotek jako śladu istnienia i działalności bibliotek. Wyróżniła wśród nich źródła pisane i niepisane, do których zaliczyła zabytki kultury materialnej. Źródła pisane podzieliła natomiast na archiwalne i biblioteczne, nawiązując do podziału Jerzego Topolskiego na źródła bezpośrednie i pośrednie⁴.

* Niniejszy artykuł jest częścią większego opracowania.

Kolejne klasyfikacje źródeł omówił Krzysztof Migoń w artykule *Problematyka źródłoznawcza w bibliologii*⁵. Pierwsza z nich, opublikowana przez Alexandra Greguleta⁶, dzieliła źródła do historii bibliotek na cztery grupy:

1. materiały oficjalne, dokumenty państwowe, które określają podstawowe linie rozwojowe bibliotekarstwa,
 2. materiały archiwalne i źródła drukowane, które zawierają informacje o powstaniu i rozwoju bibliotek, ich pracy, o działalności poszczególnych organizatorów bibliotekarstwa (np. także materiały statystyczne, dokumenty organizacji naukowych,
 3. katalogi biblioteczne, sprawozdania rachunkowe, sprawozdania z działalności, formularze czytelnicze i inne (drukowane materiały o działalności bibliotek; pamiętniki itd.), zbiory biblioteczne lub ich części,
 4. opracowania z historii bibliotekarstwa, które w całości lub częściowo opierają się na zaginionych źródłach.
- A. Greguletz rozwinął powyższą klasyfikację, dzieląc źródła:
1. według miejsca w systemie relacji społecznych:
 - a. dokumenty oficjalne (organizacji państwowych i społecznych),
 - b. dokumenty osobiste (listy, dzienniki, biografie, opinie);
 2. według sposobu wykonania technicznego:
 - a. piśmienne, tj. drukowane, rękopiśmienne, maszynopisowe,
 - b. dokumenty przedstawiające (darstellende) (plakaty, mikrofilmy, taśmy filmowe),
 - c. dokumenty dźwiękowe (płyty, taśmy);
 3. według chronologii:
 - a. bieżące dokumenty biblioteczne,
 - b. archiwalia;
 4. według zawartości informacyjnej:
 - a. materiały prymarne,
 - b. materiały wtórne;
 5. według sposobu utrwalenia i opracowania informacji:
 - a. sformalizowane materiały (np. kwestionariusze do badań socjologicznych),
 - b. niesformalizowane materiały (wywiady, dzienniki, listy);
 6. z socjologicznego punktu widzenia:
 - a. materiały oficjalne,
 - b. materiały społeczno-psychologiczne (listy, dzienniki i biografie).

Nie jest to precyzyjna i pełna klasyfikacja. Pomija m.in. takie źródła niepisane jak budownictwo i wyposażenie biblioteczne, stosuje nieprecyzyjnie kryteria podziału (np. chronologiczne). K. Migoń odnotowuje także bardziej tradycyjny po-

dział autorstwa Andreasa Anderhuba, przedstawiony w 1979 r.⁷, dzielącego źródła na:

- tradycję (kroniki bibliotek, wspomnienia, dokumentacja fotograficzna itd.),
- pomniki (same zbiory biblioteczne i ich katalogi),
- pozostałości (materialne, niematerialne i pisane).

Sam K. Migoń zajął się tylko ważniejszymi zagadnieniami źródeł wiedzy o książce i jej kulturze. W pierwszej kolejności przeanalizował ujęcie typologiczne, uwzględniające podziały przyjęte w ogólnym źródłoznawstwie historycznym. Autor, zdając sobie sprawę z dużej ogólności takiego podejścia, wyróżnił wśród źródeł bibliologicznych dwie zasadnicze grupy:

- źródła niepisane (przedmioty, urządzenia techniczne, narzędzia, maszyny, budowle i ich wyposażenie, a także źródła ikonograficzne: artystyczne lub techniczne odbicie owych zabytków materialnych, m.in. ekslibrisy),
- źródła pisane (dokumenty graficzne), czyli źródła archiwalne, dokumentacyjne, które *powstały w wyniku związanej z książką i jej instytucjami działalności władz politycznych i gospodarczych, instytucji państwowych, kulturalnych, naukowych, sądowych.*

Do źródeł pisanych K. Migoń zaliczył także:

- dokumenty autobiograficzne – czyli pamiętnikarstwo i korespondencję – przede wszystkim spuścizny pracowników książki, ale także i te, które wyszły spod piór ludzi niezwiązanych z książką profesjonalnie, a które ważne będą głównie jako świadectwa recepcji książki,
- źródła statystyczne to najmłodsza stosunkowo kategoria źródeł, obejmująca dane dotyczące książki w oficjalnych zestawieniach statystycznych,
- źródła bibliologiczne – materiały powstające w kręgu instytucji książki, a służące jej reklamie, informacji o niej, jej udostępnianiu i wykorzystywaniu, pozbawione jednak charakteru źródeł dokumentacyjnych czy literackich, w tym takie jak notatka proweniencyjna lub glossa do tekstu, dokumentacja biblioteczna: katalogi, karty książki i czytelnika, regulaminy biblioteczne, książki wypożyczeń i rewersy, wykazy nowych nabytków, wreszcie także spisy bibliograficzne. Do tej grupy źródeł bibliologicznych autor zaliczył także wszelkie dawne teksty naukowe i popularnonaukowe z zakresu nauki o książce i bibliotece. Inaczej mówiąc: opracowania, których historycy nie zaliczają do źródeł historycznych.

Dalej K. Migoń stwierdza, że wszystkie te kategorie źródeł można podzielić na źródła bezpośrednie i pośrednie, zamierzone i niezamierzone, za Gerardem Labudą zaś uznać źródła dokumentacyjne, statystyczne, a w części też bibliologiczne za źródła socjotechniczne, natomiast źródła literackie i autobiograficzne – za

psychotechniczne. *W tym ujęciu sama książka jako przedmiot materialny będzie źródłem ergotechnicznym, z racji zaś swej treści, artystycznego ukształtowania (...) będzie źródłem psychotechnicznym.*

W konkluzji artykułu K. Migoń wyodrębnił spośród ogółu źródeł historycznych grupę źródeł bibliologicznych, *które służą przede wszystkim badaniom księgoznawczym, a następnie też badaniom w ramach innych nauk historycznych.* Zaliczył do nich:

1. książki (jako przedmioty materialne wraz z intelektualną zawartością),
 - a. pojedyncze książki w całości,
 - b. części książek (mechanicznie oderwane),
 - c. elementy książek (świadomie wyodrębnione w badaniach),
 - d. zbiory książek (repertuar wydawniczy, asortyment księgarni, zbiór biblioteczny, kanon lektury proponowanej, rzeczywista lektura),
2. informacje o funkcjonowaniu instytucji książki i całym systemie książki (o wydawcach i wydawnictwach, drukarzach i drukarniach, o księgarzach i księgarniach itd.),
3. wiadomości o odbiorcach (adresatach, użytkownikach, czytelnikach) książek.

W badaniach bibliologów grupę wymienionych źródeł uzupełniają liczne źródła pozabibliologiczne. Według K. Migonia związane to jest z potrzebą ujęć opartych na kontekstem politycznym, ekonomicznym, technicznym, a głównie kulturalny, oraz z poszerzaniem się pola badawczego nauki o książce i łączeniem go z problematyką innych nauk.

W tym samym tomie „Studiów o Książce” z 1985 r. ukazał się artykuł Marii Kocójowej⁸. Nawiązując do klasyfikacji źródeł Marcelego Handelsmana autorka stwierdziła, że jego podział na źródła pisane i niepisane jest czytelny dla bibliologów. Podkreśliła, że źródła pisane, *czyli właściwe źródła historyczne, par excellence dokumenty historyczne*, stanowiące podstawę dokumentacji też bibliologicznej, nie są łatwe do znalezienia w archiwach i bibliotekach. Szczególne trudności sprawiają poszukiwania archiwalne, do których niezbędna jest znajomość zawartości zespolów archiwalnych. Dalej autorka podkreślała braki w informacji bibliologicznej o źródłach adresowanych, wymieniając w tym kontekście trzy ich podstawowe grupy:

- a) adresowane do odbiorcy – współczesne autorowi źródła (np. listy, sprawozdania, protokoły, ogłoszenia reklamowe, katalogi, listy subskrypcyjne),
- b) adresowane do potomności (prawa własności, napisy nagrobne),
- c) adresowane do historyka (większość pamiętników).

Odnosząc dwie tendencje kształtowania podstawy źródłowej w badaniach bibliologicznych nad okresem niewoli narodowej, autorka stwierdziła:

- dążenie do pełnego opanowania materiału źródłowego,
- tendencję selektywną, poszukiwanie dróg zawężania podstawy źródłowej.

M. Kocójowa stwierdziła m.in., że największe możliwości wykorzystywania materiału źródłowego stwarza komunikacyjna orientacja bibliologii.

Kolejną analizę źródeł do badań bibliologicznych zawiera opracowanie Juliana Ferca i Aleksandry Niemczykowej⁹. Autorzy przywołali tradycyjny podział źródeł historycznych na źródła bezpośrednie, czyli dokumenty, które powstały w toku badanego wydarzenia czy procesu i w bezpośrednim z nim związku (np. regulaminy biblioteczne), oraz pośrednie, utrwalające ślady minionych wydarzeń w jakiś sposób zinterpretowane przez twórców źródeł w celu utrwalenia informacji o jakimś wydarzeniu i przekazania jej osobom postronnym (np. listy prywatne) lub potomności (np. pamiętniki).

Kolejny podział to źródła pisane (opublikowane i rękopiśmienne) i niepisane, przy czym *ten sam obiekt może być badany jako źródło pisane i niepisane, np. książka może być źródłem pisanym ze względu na swą treść, ale jest źródłem niepisanym, gdy badamy ją ze względu na jej postać materialną*. Dalej autorzy zwracają uwagę na to, że *granica między opracowaniami a źródłami niekiedy się zaciera*, wymieniając w tym kontekście spisy bibliograficzne i urzędowe zestawienia statystyczne.

W konkluzji stwierdzają:

Bibliologia, jako nauka wewnątrznie bardzo złożona, posługuje się różnorodną bazą źródłową. Badacz książki czerpie wiedzę zarówno z obserwacji interesujących go instytucji i procesów, jak i ze źródeł umyślnie przez siebie tworzonych oraz ze źródeł historycznych wszelkiego rodzaju.

Klasyfikując dalej źródła do badań bibliologicznych, autorzy wyróżniają:

1. Źródła bezpośrednie pisane, czyli głównie archiwalne, tj. akta urzędowe przechowywane w archiwach lub też jeszcze praktycznie wykorzystywane, lecz kwalifikujące się do przekazania ich do archiwum po wygaśnięciu ich wartości użytkowej. Tworzą one główny zasób źródeł do badania instytucji, w toku działalności których powstały, w tym:
 - zamówienia i rachunki, księgi rachunkowe, listy płac, inwentarze (spisy majątkowe) itp., zawierające informacje m.in. o wyposażeniu biblioteki, o jej stanie finansowym, o jej działalności podstawowej: np. o opracowaniu i gromadzeniu zbiorów,
 - plany i sprawozdania, protokoły posiedzeń, regulaminy pracy, biblioteczne regulaminy udostępniania,
 - akta personalne, informujące o składzie osobowym i strukturze organizacyjnej instytucji, ale także o organizacji, przebiegu, atmosferze i stylu pracy, jak również o możliwościach finansowych instytucji,
 - korespondencja urzędowa, pozwalająca na rekonstrukcję kontaktów i zależności między instytucjami realizującymi procesy tworzenia

i obiegu społecznego książki a instytucjami wobec nich nadrzędnymi, nadzorującymi je, współpracującymi i wspierającymi. Wymienić tu można organy administracji państwowej i komunalnej, władze oświatowe i organy cenzury, władze i instytucje kościelne, instytucje posiadające własne biblioteki;

- wszelkiego rodzaju akta instytucji posiadających swoje biblioteki, dotyczące działalności tych bibliotek,
- akta, w których działalności nie wyodrębnia się nurt specjalnie poświęcony sprawom książki, np. akta sądowe i notarialne czy akta stanu cywilnego. Zawierają jednak informacje nie tylko o działalności instytucji, ale i o osobach, np. właścicielach księgozbiorów prywatnych (testamenty, inwentarze ruchomości osób zmarłych oraz akta związane z licytacjami i transakcjami handlowymi, których przedmiotem były książki),
- rękopiśmienne zbiory bibliotek,
- katalogi biblioteczne, czy to kartkowe, czy jeszcze starsze, spisywane w postaci ksiąg. Są one, rzecz jasna, cennymi źródłami bezpośrednimi do badania historii bibliotek (szczególnie tych, których zbiory uległy zniszczeniu) i techniki bibliotecznej,
- źródła, które wprawdzie mają charakter archiwalny, lecz w praktyce nie są archiwizowane ze względu na małą zawartość informacji w poszczególnych dokumentach, a dużą liczebność całego ich zbioru; przykładami mogą być rewery biblioteczne, karty książki i czytelnika itp.;
- według J. Fercza i A. Niemczykowej nie zaliczamy natomiast do źródeł archiwalnych takich źródeł bezpośrednich pisanych, które natychmiast po ich spisaniu były podawane do wiadomości publicznej drukiem. Kontynuując, autorzy *Podstaw nauki o książce, bibliotece i informacji naukowej* zaliczają do tej grupy źródeł np. rozporządzenia władz ogłaszane w tzw. dziennikach urzędowych, drukowane regulaminy biblioteczne lub wykazy nabytków, publikowane przez komitety normalizacyjne krajowe lub międzynarodowe normy wydawnicze, bibliograficzne czy biblioteczne,
- wśród opublikowanych bezpośrednich źródeł pisanych na szczególną uwagę zasługują ogłoszenia prasowe oraz drukowane katalogi np. licytowanych księgozbiorów i drukowane katalogi bibliotek,
- bezpośrednim źródłem pisanim do dziejów bibliotek jest też sama książka jako świadectwo istnienia określonego księgozbioru, dzięki zachowanym znakom własnościowym i jako element całego księgozbioru biblioteki.

2. Źródła bezpośrednie niepisane

- książka w sensie materialnym,

- zachowane wyposażenie dawnych i współczesnych pomieszczeń bibliotecznych: półki i szafy, wyposażenie czytelní, aparaty reprograficzne, pomieszczenia biblioteczne. J. Fercz i A. Niemczykowa zaliczyli do tej grupy także plany budynków bibliotecznych sporządzone przez architekta, któremu powierzono budowę biblioteki. Wydaje się, że nie jest to uzasadnione, ponieważ są to dokumenty w dużej części także pisane.
3. Źródła pośrednie pisane:
 - relacje prywatne o wszelkich sprawach związanych z książką,
 - relacje publiczne o wszelkich sprawach związanych z książką,
 - publikacje informujące o warunkach użytkowania książki,
 - literatura fachowa: podręczniki, poradniki, czasopisma,
 - zestawienia statystyczne, publikowane przez instytucje państwowe lub stowarzyszenia fachowe i kulturalne,
 - źródła literackie.
 4. Źródła pośrednie niepisane: ikonografia przedstawiająca budynki i wnętrza biblioteczne, makiety gmachów bibliotecznych, fotografie.

Powyższa klasyfikacja wymaga kilku słów komentarza. Oparta jest na znanej i dyskusyjnej klasyfikacji Jerzego Topolskiego¹⁰. Jej autorzy zaliczyli do źródeł bezpośrednich, w których według J. Topolskiego nie ma problemu badania wiarygodności informatora, szereg źródeł, których wiarygodność (autorów) musi być sprawdzona. J. Fercz i A. Niemczykowa sami piszą o tym, wskazując na przykład rocznego sprawozdania z działalności biblioteki, które może zawierać celowo zawyżone dane, aby w lepszym świetle przedstawić funkcjonowanie placówki. Podobne przykłady można mnożyć. Dyskusyjna może być wiarygodność akt personalnych, zawierających opinie osób trzecich o pracowniku biblioteki, to samo dotyczy informacji zawartych we wszelkiego rodzaju korespondencji, jak i katalogów bibliotecznych, które w przypadku dużych bibliotek, posiadających zbiory specjalne, nie zawsze muszą opisywać całość zbiorów, lecz tylko ich skatalogowany fragment. W tym ostatnim wypadku każdy bibliolog zdaje sobie sprawę, że zwłaszcza w wypadku zbiorów specjalnych opis katalogowy może zawierać błędy. Praktycznie więc biorąc: wszelkie źródła, w których wyrażana jest opinia własna ich twórcy lub które mają charakter opracowania, innymi słowy, mają informować – są źródłami pośrednimi, tj. winno się sprawdzić wiarygodność informatora.

Przedstawione wyżej najważniejsze klasyfikacje źródeł bibliologicznych przydatnych w badaniach nad historią bibliotek mają charakter ogólny, tj. nie oddają w pełni specyfiki źródeł do historii bibliotek pierwszej połowy XX w. Baza źródłowa do badań nad historią bibliotek i księgozbiorów prywatnych tego okresu jest ogromna i bardzo zróżnicowana¹¹. Źródła możliwe do wykorzystania w bada-

niach nad dziejami bibliotek zostały szeroko opisane, jednak bez ich pełnej analizy z punktu widzenia źródłoznawstwa.

Na podstawie literatury przedmiotu¹² oraz prac dokumentacyjnych związanych z działalnością Biura Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą, od 2002 r. Departamentu Dziedzictwa Narodowego Ministerstwa Kultury, które od 1992 r. prowadzi dokumentację strat wojennych bibliotek, można wyodrębnić wiele typów źródeł do dziejów bibliotek i księgozbiorów prywatnych. Tworzą zasób źródeł do historii bibliotek w pierwszej połowie XX w. Aby wstępnie ten zasób uporządkować, można posłużyć się klasycznym ich podziałem na źródła pisane i niepisane¹³.

I. Źródła biblioteczne – źródła wytworzone przez biblioteki i przechowywane w bibliotekach. Należą do nich:

1. Źródła pisane (drukowane i rękopiśmienne)

- księgozbiory lub ich fragmenty, bądź pojedyncze książki zawierające znaki własnościowe jako zbiory tekstów, informujące nas o zawartości treściowej zbiorów bibliotecznych,
- dokumenty wytworzone i publikowane współcześnie przez biblioteki, przechowywane w bibliotekach, dotyczące ich współczesności i historii, w tym: statuty, regulaminy, sprawozdania, zestawienia w tym liczbowe, wzory formularzy bibliotecznych, wykazy nabytków, druki obiegowe, zamówienia, rachunki, księgi rachunkowe, listy płac, inwentarze (spisy majątkowe) plany i sprawozdania, protokoły posiedzeń, regulaminy pracy, biblioteczne regulaminy udostępniania, rewery biblioteczne, karty książki i czytelnika, zestawienia statystyczne itp., akta personalne (podania o przyjęcie do pracy, nominacje i wypowiedzenia, zawiadomienia o awansach i upomnienia, zakresy obowiązków i in.), korespondencja wychodząca i przychodząca do bibliotek, darowizny, kwestionariusze i ankiety wypełniane przez biblioteki i właścicieli, bibliotekarzy księgozbiorów prywatnych, plany architektoniczne, projekty wystroju lokali bibliotecznych,
- instrukcje, przepisy i normy opracowania zbiorów,
- katalogi i inwentarze książek.

2. Źródła niepisane

- źródła ikonograficzne: fotografie, grafika,
- pozostałości rzeczowe: książka w sensie materialnym, a także zachowane budynki, pomieszczenia, wyposażenie biblioteczne,
- źródła audiowizualne: filmy, nagrania radiowe, magnetofonowe, super-ekslibrisy, ekslibrisy, pieczęcie.

II. Źródła archiwalne – źródła wytworzone przez biblioteki lub instytucje związane różnymi relacjami z bibliotekami, dotyczące bibliotek, przechowywane w archiwach.

1. Źródła pisane – to dokumenty instytucji państwowych, samorządowych, społecznych, prywatnych (np. fundacji), naukowych, m.in. sprawozdania z działalności organizacji i instytucji, w tym: zestawienia, także liczbowe, sprawozdania zbiorcze, obejmujące swym zasięgiem większe terytoria i całe grupy placówek, oraz indywidualne – odnoszące się wyłącznie do poszczególnych jednostek, kroniki, korespondencja urzędowa organów administracji państwowej i samorządowej, władz i instytucji naukowych, oświatowych, kościelnych, społecznych, prywatnych, a także akta sądowe i notarialne czy akta stanu cywilnego, z takimi dokumentami jak: testamenty, inwentarze, akta związane z licytacjami i transakcjami handlowymi, plany architektoniczne, projekty wystroju lokali bibliotecznych.
2. Źródła niepisane
 - źródła ikonograficzne: fotografie, grafika,
 - źródła audio-wizualne: filmy, nagrania radiowe, magnetofonowe,
 - superekslibrisy, ekslibrisy, pieczęcie.

III. Źródła instytucjonalne – źródła wytworzone przez instytucje związane różnymi relacjami z bibliotekami. Są to źródła dotyczące bibliotek, przechowywane w instytucjach, które je wytworzyły¹⁴.

1. Źródła pisane. Należą do nich m.in. raporty, zestawienia, także liczbowe, tzw. wydawnictwa urzędowe, zawierające różne informacje dotyczące bibliotek, plany architektoniczne, projekty wystroju lokali bibliotecznych;
2. Źródła niepisane
 - źródła ikonograficzne: fotografie, grafika,
 - źródła audiowizualne: filmy, nagrania radiowe, magnetofonowe,
 - superekslibrisy, ekslibrisy, pieczęcie.

IV. Źródła nieinstytucjonalne – są to źródła nieaktowe wytworzone poza bibliotekami i instytucjami związanymi różnymi relacjami z bibliotekami.

1. Źródła pisane
 - źródła opisowe (narracyjne): wytworzone przede wszystkim przez bibliotekarzy i bibliologów notatki, biografie, pamiętniki, wspomnienia, korespondencja prywatna, relacje (czasopisma, zwłaszcza naukowe, dziedzinowe i specjalistyczne, gazety, dzienniki), a także m.in. przewodniki turystyczne,
 - źródła literackie odnoszące się do bibliotek.
2. Źródła niepisane
 - źródła ikonograficzne: fotografie, grafika, malarstwo, rzeźbiarstwo,

– źródła audiowizualne: filmy, nagrania radiowe, magnetofonowe.

Powyższa próba typologii źródeł do historii bibliotek nie jest rozłączna, np. pewne typy źródeł znajdziemy równocześnie w źródłach bibliotecznych, archiwalnych, jak i instytucjonalnych czy nawet nieinstytucjonalnych – np. źródła o charakterze statystycznym. Co więcej, może się zdarzyć, że w tych czterech typach źródeł znajdziemy kopie tych samych dokumentów. Podobnie rzecz ma się z podziałem na źródła niepisane ikonograficzne i audiowizualne, które mogą wystąpić we wszystkich wyróżnionych grupach źródeł. Sam podział źródeł na pisane i niepisane nie jest rozłączny, np. trudno zakwalifikować jednoznacznie supereklibrisy, które oprócz wyobrażenia ikonograficznego zawierają także tekst pisany. Z czasem źródła do historii bibliotek mogą znaleźć się w internecie jako dokumenty multimedialne, ich zakwalifikowanie do źródeł pisanych lub niepisanych będzie niemożliwe.

Zachodzi pytanie, jak powyższa typologia ma się do dotychczasowych klasyfikacji źródeł historycznych. O podziale na źródła pisane i niepisane już wspominałem.

Według M. Handelsmana źródła pisane mają najważniejsze znaczenie (są to właściwe źródła historyczne)¹⁵. Podzielił je na:

- źródła opisowe: m.in. opisy pamiętnikarskie (noty, dzienniki, biografie, wspomnienia, pamiętniki właściwe), zbiory wiadomości, czasopisma (dzienniki, tygodniki, miesięczniki) – w mojej typologii odpowiadają im pisane źródła nieinstytucjonalne, w tym także korespondencja prywatna, o ile została wytworzona poza daną instytucją;
- źródła aktowe: źródła aktowe lub dokumentowe, korespondencja prywatna i publiczna, noty, materiały, wywody i wykładnie prawne, protokoły, zapiski kancelaryjne – w mojej typologii odpowiadają im pisane źródła biblioteczne (nawet księgozbiory lub ich fragmenty dokumentują istnienie danej biblioteki), archiwalne i instytucjonalne.

Stanisław Kościółkowski podzielił źródła ze względu na ich cechy zewnętrzne:

1. źródła niepisane, rzeczowe, pozostałościowe,
2. źródła pisane różnych rodzajów
 - a) źródła dokumentalne albo bezpośrednie obejmują dokumenty o charakterze prawnym lub urzędowym, a jednocześnie stanowią bezpośrednią część składową pewnych czynności urzędowych lub faktów, o których mówi ich treść, m.in. akta (sejmowe, sądowe, kościelne, szkolne, administracyjne, skarbowe, wojskowe, instytucji przemysłowych, handlowych, bankowych, zrzeszeń kulturalnych, społecznych, dobroczynnych i dobra ogólnego) – w mojej typologii odpowiadają im pisane źródła biblioteczne, archiwalne i instytucjonalne,

b) źródła narracyjne (historiograficzne) albo pośrednie są to takie źródła, które mówią nam o pewnych faktach, zawierają relacje pośrednie o tych faktach, lecz częścią składową bezpośrednią tych faktów bynajmniej nie są, m.in.: kroniki, pamiętniki, wspomnienia, dzienniki, autobiografie, czasopisma, pisma polemiczne – w mojej typologii odpowiadają im pisane źródła nieinstytucjonalne.

S. Kościalkowski zdecydował się natomiast wyodrębnić źródła epistolarne albo listowe zajmujące według niego miejsce pośrednie między źródłami dokumentalnymi a narracyjnymi. Ja umieściłem je w różnych grupach źródeł ze względu na miejsce ich wytworzenia, gdyż mają inne znaczenie, powstając jako wynik działalności danej instytucji i stanowiąc część jej akt, a inne – gdy są wynikiem prywatnej, pozaurzędowej korespondencji¹⁶.

Kolejną klasyfikacją, do której nawiązuje przedstawiona wyżej typologia źródeł do historii bibliotek, jest podział Jerzego Serczyka, wyróżniającego wśród źródeł pisanych:

1. opisowe (narracyjne, opowiadające), w tym m.in. dzieła historiograficzne, biografie, pamiętniki, wspomnienia, relacje oraz całą twórczość publicystyczną (czasopisma, gazety, dzienniki, ulotki, materiały propagandowe itp.) i korespondencję prywatną,
2. dokumentowe i aktowe, czyli wszelkiego rodzaju dokumenty jak i zbiory akt powstałe w wyniku działalności urzędów i instytucji państwowych i społecznych (łącznie z instytucjami religijnymi). Zaliczyć do nich można także akta prywatne, poszczególnych osób lub grup ludzkich. Należą tu zatem np. akta władz administracyjnych, skarbowe, sądowe, wojskowe, szkolne, kościelne, akta zrzeszeń i organizacji¹⁷.

Jednak w wypadku podziału źródeł do historii XIX i XX w. Ireneusz Ichnatowicz uważał, że nie należy budować klasyfikacji zasobu źródłowego, lecz raczej przeprowadzić typologię źródeł pozwalającą wyodrębnić cechy charakterystyczne dla epoki. Autor wymieniał w tym kontekście podział zasobu na źródła:

- archiwalne,
- biblioteczne i muzealne,
- urzędowe i nieurzędowe,
- rękopiśmienne, drukowane, dokumentację mechaniczną (źródła wytworzone za pomocą zapisu mechanicznego, a więc fotografie, nagrania itp.)¹⁸.

Podobna klasyfikacja odbiega od systematyk źródeł omówionych powyżej. Wynika to ze specyfiki źródeł historycznych do czasów najnowszych, w których pojawiły się takie nowe formy jak film, fotografia, nagranie magnetofonowe¹⁹, a obecnie multimedia. Te rodzaje źródeł nie mieszczą się w podziałach przyjmujących za podstawę cechy formalne źródła.

Badając np. historię najnowszej bibliotek, mamy również do czynienia ze źródłami powstającymi przy udziale samych historyków, np. z ankietą rozsyłaną do bibliotek przez Biuro Pełnomocnika Rządu²⁰. W takim wypadku historyk ma wpływ na wiarygodność i zakres takiego źródła jako twórca kwestionariusza. Źródła dotyczące badanego okresu, które powstały przy udziale badaczy, ale i instytucji „obserwujących” biblioteki, zaliczamy do źródeł wywołanych przez historyka lub instytucję (gromadzenie relacji itp.). Ta grupa źródeł, charakterystyczna dla historii najnowszej, nie jest rejestrowana w niektórych podziałach źródeł historycznych²¹.

Biorąc pod uwagę powyższe rozważania, wydaje się, że materiał źródłowy do historii bibliotek – ze względu na ich „instytucjonalność” – najwłaściwiej jest dzielić z punktu widzenia jego wytwórcy, a potem przechowywania i zawartości informacji źródłowych.

Właśnie w ten sposób próbowałem zbudować moją typologię źródeł do historii bibliotek w pierwszej połowie XX w., zwracając uwagę w przede wszystkim na ich wytwórcę, który często decyduje o wartości badawczej źródła, a potem na miejsce przechowywania źródeł – niezwykle istotne, bo wymaga wiedzy np. o organizacji archiwów, historii urzędów, instytucji, znajomości zasad gromadzenia i opracowania zbiorów archiwalnych.

W pewien sposób nawiązuję do koncepcji I. Ihnatowicza, który – jak już wspomniałem – uważał, że w wypadku źródeł do historii XIX i XX w. nie należy budować klasyfikacji zasobu źródłowego, lecz raczej przeprowadzić typologię źródeł, pozwalającą wyodrębnić cechy charakterystyczne dla epoki²². Właśnie na wytwórcę, wystawcę źródła kładzie nacisk J. Topolski, proponując klasyfikację metodologiczną, zajmującą się miejscem źródła w *łańcuchu komunikacyjnym: nadawca informacji, odbiorca, historyk*²³.

Z tego punktu widzenia źródła historyczne epoki najnowszej można według I. Ihnatowicza podzielić na kilka grup²⁴.

A. Wystawca źródła jest w stosunku do odbiorcy w sytuacji uprzywilejowanej formalnie. Są to zazwyczaj:

- a) pytania o informacje zebrane przez adresata źródła w drodze obserwacji społeczeństwa lub innych obiektów,
- b) normy nakazujące adresatowi jakieś działania.

W wypadku historii bibliotek jako przykład może posłużyć zarządzenie Wydziału Bibliotek Ministerstwa Oświaty przesyłane w 1945 r. do kuratorów okręgów szkolnych w sprawie rejestracji strat bibliotek razem z *kwestionariuszem w sprawie strat i szkód w bibliotekach*²⁵.

B. Wystawca źródła jest podporządkowany odbiorcy.

Takie źródła nie zawierają z reguły elementów normatywnych, lecz przede wszystkim informacje pierwotne – na przykład wypełnione przez biblioteki kwe-

stionariusze, przesyłane do kuratorów, a stamtąd do Ministerstwa Oświaty, w odpowiedzi na wyżej wspomniane zarządzenie²⁶.

C. Obie strony – wystawca i odbiorca – są w sytuacji równorzędnej, tj. są od siebie niezależne. Można tu dostrzec zarówno żądania i normy każdej ze stron, jak i pytania o informacje pierwotne oraz odpowiedzi na te pytania – tak jak to było m.in. w wypadku kwerendy koordynowanej w latach 1975–1980 przez Bibliotekę Narodową, mającej na celu szczegółową rejestrację materiałów dotyczących emigracji i Polonii, w tym także dokumentów związanych z książką, a znajdujących się w archiwach krajowych²⁷.

D. Istnieje twórca źródła, lecz samo źródło nie jest do nikogo wyraźnie kierowane lub też, gdy nie jest w ogóle przeznaczone dla jakiegokolwiek odbioru. W tej grupie utrwalone być mogą zarówno pewne informacje, jak i normy. Do tej grupy źródeł można zaliczyć dokumenty rejestrujące jakiś stan rzeczy, np. biblioteczne rejestry dowodów wpływów.

Podobne grupy źródeł występują we wszystkich wyróżnionych powyżej rodzajach źródeł pisanych do dziejów bibliotek w pierwszej połowie XX w.: bibliotecznych, archiwalnych, instytucjonalnych i nieinstytucjonalnych. Jest to istotna typologia, gdyż pokazuje na kierunek poszukiwań źródeł pierwotnych (z punktu widzenia wystawcy), których powinniśmy szukać w dokumentacji działalności poszczególnych jednostek organizacyjnych bibliotek. Powyższa typologia potwierdza także istnienie źródeł „wywołanych” przez instytucję nadrzędną. W wypadku badania takich źródeł należy mieć na uwadze, że instytucja „wywołująca” ma wpływ na źródło pierwotne jako autor kwestionariusza pytań.

Wreszcie omawiana typologia nawiązuje do wyróżnionych przez J. Topolskiego źródeł adresowanych, czyli nastawionych na komunikowanie, o których była mowa powyżej, oraz do koncepcji Aleksandra Świerżawskiego zakładającej podział źródeł na:

- źródła informacji niezamierzonej (przypadkowe), czyli *wszelkie ślady naturalne (przypadkowe) informujące nas o przeszłości (...), jak i ślady sztuczne – wytwory działalności ludzkiej, np. budowle, narzędzia, przedmioty codziennego użytku itp. Te ostatnie powstały wyłącznie w celu użytkowym, bez myśli o tym, by przekazać informacje, jak osoby je użytkujące mieszkały, pracowały czy żyły*²⁸,
- źródła przekazujące celowo informacje zamierzone:
 - a) źródła pisane (tych jest najwięcej),
 - b) źródła obrazowe albo ikonograficzne (obrazy, rzeźby, dagerotypy, fotografie, filmy, mapy, plany),
 - c) źródła słuchowe albo dźwiękowe (walce fonograficzne, płyty gramofonowe, taśmy magnetofonowe)²⁹.

Wszystkie te podziały biorą pod uwagę aspekt komunikacyjny źródła, wpływający na ocenę jego wiarygodności. Ten problem próbował rozwiązać J. Topolski, proponując swoją klasyfikację metodologiczną rozbudowującą teorię źródeł:

- pośrednich,
- bezpośrednich.

Według J. Topolskiego źródła bezpośrednie umożliwiają poznanie bezpośrednio faktów (brak pośrednictwa osoby trzeciej wyklucza problem badania wiarygodności informatora, natomiast pozostaje konieczność badania autentyczności źródła).

Źródła pośrednie umożliwiają poznanie pośrednie przez znaki umowne (pismo, język i inne) mające na celu komunikowanie określonego stanu rzeczy (istnieje konieczność ich odczytywania). Ważną kwestią jest tutaj pośrednictwo osoby trzeciej (ewentualnie celowe), co powoduje konieczność badania wiarygodności informatora.

Według J. Topolskiego dalszy wewnętrzny podział źródeł bezpośrednich i pośrednich może być, zgodnie z preferowaną koncepcją, różny. Na przykład źródła bezpośrednie można podzielić na pisane i niepisane.

W ten sam sposób można podzielić źródła na pośrednie oraz na przeznaczone do celowego przekazywania informacji i przekazujące je bez takiego uprzednio założonego celu³⁰. Założenie, że nie ma potrzeby badania wiarygodności źródeł bezpośrednich jest dyskusyjne. Na przykład, zdaniem Brygidy Kürbis, krytyce wewnętrznej (erudycyjnej – utożsamienie osób, sprawdzenie *miejsca i czasu akcji oraz jej przedmiotu, daje podstawę do przyjęcia jako pewne albo jako prawdopodobne, że sprawy utrwalone pismem lub podobnymi jemu środkami, np. w obrazie filmowym lub na taśmie magnetycznej, rzeczywiście się rozegrały*) podlegają także źródła niepisane (bezpśrednie): ikonograficzne oraz źródła posługujące się analogicznymi środkami jak pismo (np. rejestr żywej mowy na taśmie), a także źródła – przedmioty nieposiadające przekazu słownego, np. plany, narzędzia – to wszystko, co daje się rozemnić za pomocą odtworzenia rysunku – projektu³¹. Wypada się z tym stwierdzeniem zgodzić mając np. na uwagę, że na wiarygodność takich źródeł jak fotografia czy film mogą mieć wpływ m.in. ich twórcy³². Wydaje się, że najprościej i najtrafniej problem pośredniości i bezpośredniości źródeł ujął I. Ihnatowicz:

Rejestrując zatem różnicę znaczenia źródła i zakresu zawartej w nim informacji z punktu widzenia twórcy źródła i z punktu, widzenia historyka można zauważyć, że granica, która dzieli źródła w swoim przeznaczeniu informacyjne od pozostałych, pokrywa się w istocie rzeczy z granicą dzielącą źródła bezpośrednio od pośrednich³³.

Przyjmując ten punkt widzenia, wśród pisanych źródeł bibliotecznych do bezpośrednich można zaliczyć księgozbiory lub ich fragmenty bądź pojedyncze książki, natomiast informujące o nich katalogi i inwentarze byłyby już źródłami po-

średnimi. Do źródeł bezpośrednich można zaliczyć w tym ujęciu zamówienia, rachunki, księgi rachunkowe, listy płac, ale już na przykład dokumenty informujące o działalności biblioteki opracowane na podstawie dokumentów prymarnych będą źródłami pośrednimi.

Badając historię poszczególnych bibliotek, ale także ich grup (np. bibliotek szkolnych), spotkamy się ze źródłami statystycznymi. Klasyfikację takich źródeł można przeprowadzać zarówno ze względu na ich formę jak i treści, możliwość zobrazowania procesu historycznego, rodzaju i właściwości poznania zjawiska masowego.

Z punktu widzenia historii bibliotek do szczególnie przydatnych należy propozycja klasyfikacji J. Topolskiego, dzieląca źródła na:

1. pozwalające tworzyć zbiory statystyczne,
2. niestanowiące podstawy tworzenia zbiorów statystycznych³⁴.

Jest to istotne uściślenie właściwości źródeł masowych i wskazówka metodologiczna przydatna w badaniach nad nimi – wskazuje na to, że należy z zasobu źródeł wyodrębnić takie źródła, które umożliwiają badania przy pomocy metody statystycznej.

Stanisław Borowski podzielił natomiast źródła statystyczne na: *ewidencje, sprawozdania i dokumenty ściśle statystyczne, zawierające wyniki konstrukcji i odkrycia statystycznego*. Biorąc pod uwagę instytucjonalny charakter dokumentów, a więc *podmiot wytwarzający i cel określający przeznaczenie źródła*, podzielił je na źródła, które powstały:

1. w instytucjach statystycznych dla celów wyłącznie statystycznych,
2. w instytucjach niestatystycznych, dla celów:
 - a) wyłącznie statystycznych,
 - b) statystycznych i użytkowych,
 - c) wyłącznie użytkowych³⁵.

Źródła do historii bibliotek spotkamy w obydwu wyróżnionych grupach, przy czym w wypadku pierwszej z nich będą to źródła wtórne – np. zestawienia Głównego Urzędu Statystycznego dotyczące bibliotek, sporządzone na podstawie ich własnych informacji. Cechą historycznych źródeł statystycznych jest niepowtarzalność. Rzutuje to na błędy popełniane w trakcie analizy źródeł. Można ich uniknąć wtedy, kiedy badacz – oprócz ewidencji sumarycznej, sprawozdań i innych dokumentów – ma do dyspozycji również ewidencję jednostkową. W historii bibliotek pierwszej połowy XX w. jest to sytuacja wyjątkowa ze względu na braki i straty w dokumentacji biblioteczej, stąd historycy bibliotek najczęściej stosują rachunek szacunkowy. Źródło statystyczne jest zupełne, jeżeli dokonano obserwacji wyczerpującej i jeżeli dokumentacja tej obserwacji zachowała się w całości w postaci ewidencji, sprawozdawczości lub innych dokumentów.

Kolejny problem, jaki wiąże się ze źródłami do historii bibliotek w pierwszej połowie XX w., to zastosowanie techniki komputerowej w badaniach historycznych. Rafał T. Prinke twierdzi: *Wprowadzenie techniki komputerowej jako jednego z narzędzi warsztatu naukowego historyka powoduje konieczność nowego podejścia do klasyfikacji (...) źródeł historycznych*³⁶.

Dlatego autor podjął próbę kategoryzacji źródeł historycznych pod względem podatności na przetwarzanie komputerowe, wychodząc od systematyki historycznych źródeł statystycznych. W tym kontekście autor skrytykował wspomniany wyżej podział J. Topolskiego, twierdząc, że z każdego źródła można wydobyć jakieś elementy, które wolno poddać analizie statystycznej, choć nie są one „gotowe”. Mając w pamięci próby takiego opracowania dokumentacji strat bibliotek w czasie II wojny światowej, aby poddać analizie statystycznej informacje dotyczące m.in. okoliczności poniesionych strat, można się zgodzić z autorem, że jest to możliwe³⁷.

R.T. Prinke zaproponował następującą klasyfikację źródeł:

1. Źródła rejestrujące – posiadające strukturę kolejnych niezależnych zapisów, zwykle o powtarzających się elementach i niewielkim nasyceniu retoryką, których strukturę można stosunkowo łatwo odzwierciedlić w komputerowej bazie danych. W naszym wypadku mogą to być pisane źródła biblioteczne, archiwalne i instytucjonalne: np. katalogi, zestawienia, karty czytelników, zestawienia liczbowe itp.
2. Źródła narracyjne – o ciągłym swobodnym tekście, w znacznym stopniu zabarwione nastawieniem autora do osób i zdarzeń, np. pamiętniki, dla których strukturę badacz musi sam ustalić i nie będzie ona obejmowała całości źródła.

W naszym wypadku będą to głównie pisane źródła nieinstytucjonalne, ale i część źródeł z pozostałych grup, np. sprawozdania.

Według autora klasyfikacji, mieści się ona w bardziej ogólnym podziale zaproponowanym przez J. Topolskiego – na źródła potencjalne i efektywne. *Dla celów przetwarzania komputerowego źródło o wyraźnej strukturze formalnej i niezależnych zapisach jest źródłem efektywnym* (zbiorem informacji gotowych do zaczerpnięcia), natomiast źródło narracyjne jest jedynie potencjalnym (z którego historyk może czerpać informacje).

Łącząc oba podejścia, R.T. Prinke proponuje kolejną klasyfikację:

1. źródła informatycznie efektywne – mające wyraźną i jednorodną strukturę wewnętrzną, łatwą do reprezentacji w komputerowej bazie danych,
2. źródła informatycznie potencjalne – pozbawione jasnej struktury, wymagające reprezentacji w formie elektronicznej edycji tekstu.

Wypada powtórzyć, że podobny podział źródeł jest zgodny z doświadczeniami badawczymi wyniesionymi z prac nad źródłami do historii bibliotek w pierw-

szej połowie XX w. realizowanych w ramach programu Biura Pełnomocnika Rządu. Także z owych doświadczeń i z analizy różnych klasyfikacji źródeł historycznych, w tym bibliologicznych, wynika propozycja nowej typologii źródeł do historii bibliotek, przedstawiona w niniejszym artykule jako problem do dyskusji.

Przypisy

1. M. Mlekicka, *Wykorzystanie źródeł drukowanych z lat 1795-1918 do badań nad dziejami książki polskiej (zarys metodologiczny)*, w: Z Badań Nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi 3, 1997, s. 25.
2. K. Migoń, *Uwagi o rozwoju i perspektywach historiografii książki*, „Studia o Książce” 5, 1975, s. 33.
3. Definicje źródła historycznego m.in. w: G. Labuda: *Próby nowej systematyki i nowej interpretacji źródeł historycznych*, „Studia Źródłoznawcze” 1, 1957, s. 22; J. Serczyk, *Podstawy badań historycznych*, Toruń 1963, s. 14; W. Moszczeńska, *Metodologii historii zarys krytyczny*, Warszawa 1968, s. 77-78; A. Świerżawski, *Wstęp do badań historycznych. Warsztat naukowy historyka*, Łódź 1978, s. 122; J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1973, s. 265-267.
4. K. Maleczyńska, *Źródła do dziejów książki i bibliotek okresu renesansu*, „Studia o Książce” 16, 1986, t. 16, s. 20-30.
5. K. Migoń, *Problematyka źródłoznawcza w bibliologii*, „Studia o Książce” 15, 1985, s. 4-17.
6. A. Greguletz: *Einführung in die Bibliotheksgeschichte*, Berlin 1978, t. 1, s. 55-57.
7. K. Migoń, *Problematyka źródłoznawcza...*, s. 13.
8. M. Kocójowa, *Rozważania nad wyborem podstawy źródłowej w badaniach bibliologicznych (na przykładzie okresu niewoli narodowej)*, „Studia o Książce” 15, 1985, s. 19-36.
9. J. Fercz, A. Niemczykowa, *Podstawy nauki o książce, bibliotece i informacji naukowej*, Warszawa 1991, s. 186-192.
10. J. Topolski, *Metodologia historii...*, s. 265-271.
11. Wystarczy przypomnieć, że w publikacji *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku. Wstępny raport o stanie wiedzy*, Warszawa 1994, opracowanej przez U. Paszkiewicz, wymienia się 908 pozycji poświęconych problematyce strat bibliotecznych, a wedle M. Dębowskiej (zob. *Bibliologia, bibliografia, bibliotekoznawstwo, informacja naukowa. Wybór prac*, Warszawa 1999, s. 12-14) w zbiorach Państwowego Instytutu Książki już w 1949 r. znalazło się m.in. kilkanaście tysięcy wycinków prasowych dotyczących książki i biblioteki.
12. Poza omówionymi wyżej można wymienić tutaj m.in.: prace M. Lecha, *Materiały do dziejów książki i czytelnictwa polskiego w bibliotekach i archiwach leningradzkich*, „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej” 3, 1968, s. 25-27; idem, *Akta notarialne jako źródła do badań nad księgozbiorami domowymi*, „Studia o Książce” 9, 1979, t. 9, s. 187-201; idem, *Kartoteka źródeł archiwalnych do dziejów książki i czytelnictwa polskiego 1800-1939*, „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej” 4, 1964, s. 14-15; K. Głombiowski, *O funkcjonalną koncepcję nauki o książce*, Wrocław 1970; K. Migoń, *Uwagi o rozwoju i perspektywach historiografii książki*, „Studia o Książce” 5, 1975, s. 15-44; idem, *Metodologia bibliotekoznawstwa i nauki o informacji naukowej*, Poznań 1976; S. Siekierski, *Pamiętniki jako źródła*

dło badań czytelnictwa, „Studia o Książce” 6, 1976, s. 3–22; H. Chamera, *akta hipoteczne i notarialne jako źródła do badań nad księgozbiorem prywatnymi XIX–XX w.*, w: „Z Badań Nad Polskimi Księgozbiorem Historycznymi” 3, 1977, s. 5–22; Z. Gaca-Dąbrowska, *Sytuacja w badaniach nad dziejami bibliotek i bibliotekarstwa w XIX i XX w.*, „Studia o Książce” 12, 1982, s. 71–84; A. Żbikowska-Migoń, *Wydawnictwa źródłowe do dziejów książki w Polsce. Stan i potrzeby*, ibidem, s. 32–47; M. Dębowska, *Bibliologia, bibliografia, bibliotekoznawstwo...*; *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku. Wstępny raport o stanie wiedzy*, red. A. Mężyński, Warszawa 1994; B. Bieńkowska: *Kilka uwag i propozycji w sprawie badań księgozbiórów historycznych*, „Studia o Książce” 16, 1986, s. 3–15; eadem, *Wokół raportu o stratach bibliotek polskich w czasie II wojny światowej. Problematyka bibliologiczna*, w: *Symposia bibliologiczne*, Warszawa 1995, s. 86–92; eadem, *Zastosowania bibliologii w pracach Biura Pełnomocnika Rządu do Spraw Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, „Roczniki Biblioteczne” 42, 1998, s. 21–36; eadem: *Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. Informator*, red. nauk. B. Bieńkowska, Poznań 1998, s. 9–12; eadem: *Potyczki ze źródłami bibliologicznymi (na przykładzie urzędowej dokumentacji strat bibliotek w Polsce podczas II wojny światowej)*, „Roczniki Biblioteczne” 45, 2001, s. 3–27; J. Plis, *Źródła dotyczące strat bibliotek w czasie II wojny światowej. Ocena ich wiarygodności*, w: *Symposia bibliologiczne*, Warszawa 1995, s. 139–149; H. Łaskarzewska, *Działalność Pracowni Dokumentacji Księgozbiórów Historycznych Biblioteki Narodowej. Współpraca krajowa i międzynarodowa*; eadem: *Założenia wstępne dotyczące „Informatora o polskich księgozbiórach historycznych i powstałych na ziemiach polskich po 1950 r.”*, ibidem, s. 7–22; S. Wałigórski, *Wokół raportu o stratach bibliotek w czasie II wojny światowej – problemy informatyczne*, ibidem, s. 125–130; Z. Gaca-Dąbrowska, *Historyk bibliotek polskich wobec Raportu*, ibidem, s. 131–138; J. Puchalski, *Badania nad źródłami do dziejów bibliotek w granicach II Rzeczypospolitej w latach 1939–1945. Zarys problematyki*, w: *E scientia et amicitia ...*, Warszawa–Pułtusk 1999, s. 151–157; J. Szymański, *Trudności z identyfikacją bibliotek na ziemiach polskich w I połowie XX wieku.*, „Roczniki Biblioteczne” 45, 2001, s. 41–54; U. Paszkiewicz, *Wybrane problemy dokumentacji zbiorów bibliotecznych na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej do 1939 roku*, ibidem, s. 55–90.

13. Wyodrębnienie źródeł pisanych jest tradycyjną klasyfikacją źródłoznawczą. Zob. m.in.: M. Handelsman, *Historyka*, wyd. 2, Warszawa 1928; S. Kościalkowski, *Historyka. Wstęp do studiów historycznych*, Londyn 1964; G. Labuda, *Próby nowej systematyki...*, s. 3–52; J. Serczyk, *Podstawy badań historycznych...*; W. Moszczeńska, *Metodologii historii...*; A. Świerżawski, *Wstęp do badań historycznych...*; J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1973, s. 265–271.

14. Przykładem może być dokumentacja do dziejów bibliotek w czasie II wojny światowej zgromadzona, przechowywana (częściowo przeniesiona do komputerowej bazy danych) w Biurze Pełnomocnika Rządu w Ministerstwie Kultury i Sztuki:

1. kartoteka bibliograficzna (ok. 3000 pozycji),
2. kartoteka źródeł archiwalnych (ok. 300 zespołów),
3. ankiety indywidualne bibliotek, które poniosły straty w czasie II wojny światowej (pomocniczo – wykaz bibliotek z terenów II Rzeczypospolitej i Ziemi Odzyskanych) – ok. 50 000 pozycji. W kartotece tej odnotowane są wszystkie wiadomości odnoszące się do konkretnych placówek wraz z lokalizacją bibliograficzną,
4. ankiety zbiorcze strat na poszczególnych terenach lub w obrębie wybranych typów bibliotek (ok. 250). Zawierają opisy bibliograficzne pozycji, z których zaczerpnięte zostały informacje oraz ich streszczenia (regesty),
5. karty dokumentacyjne piśmiennictwa dotyczącego strat bibliotek, a właściwie szerzej ich losów przed, w czasie i po II wojnie światowej (przemieszczenia zbiorów, rewindykacje itp.).

Karty zawierają, obok danych identyfikacyjnych źródła (opis bibliograficzny, sygnatura), streszczenia ujęte w formie regestów. Zob. B. Bienkowska: *Potyczki ze źródłami bibliologicznymi...*, s. 26.

15. M. Handelsman, *Historyka...*, s. 45-46.

16. S. Kościalkowski, *Historyka...*, s. 24, 52-54.

17. J. Serczyk, *Podstawy badań...*, s. 8-18.

18. I. Ihnatowicz, *Źródła do historii XIX i XX wieku*, „Studia Źródłoznawcze” 19, 1974, s. 3-4.

19. Zwraca na to uwagę m.in. A. Świerzawski, (idem, *Wstęp do badań historycznych...*, s. 122-129),

który wyróżnił:

1. źródła pisane (tych jest najwięcej),

2. źródła obrazowe albo ikonograficzne (obrazy, rzeźby, dagerotypy, fotografie, filmy, mapy, plany),

3. źródła słuchowe albo dźwiękowe (walce fonograficzne, płyty gramofonowe, taśmy magneto-fonowe).

20. Np. Biuro Pełnomocnika Rządu, zbierając dane na temat strat wojennych bibliotek, *rozesłało w kwietniu 1992 r. własną ankietę do 150 ważnych bibliotek krajowych, których dzieje sięgały czasów przedwojennych*. Zob. B. Bienkowska: *Potyczki ze źródłami bibliologicznymi...*, s. 18.

21. I. Ihnatowicz: *Źródła do historii XIX i XX wieku...*, s.10.

22. Ibidem, s. 3-4.

23. J. Topolski, *Metodologiczne klasyfikacje źródeł historycznych*, (w:) *Problemy dydaktyczne nauk pomocniczych historii*, Katowice 1972, s. 8.

24. I. Ihnatowicz, *Źródła do historii XIX i XX wieku...*, s. 6-8.

25. *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939-1945 (bez ziem wschodnich)*, red. nauk. B. Bienkowska, oprac. U. Paszkiewicz, J. Szymański, Poznań 2000, s. 8.

26. Ibidem, s. 8-9.

27. A. Kłossowski, *Źródła do badań nad dziejami książki polskiej na obczyźnie*, „Studia o Książce” 15, 1985, s. 92.

28. A. Świerzawski, *Wstęp do badań historycznych...*, s. 122-129.

29. Ibidem, s. 122-129.

30. J. Topolski, *Metodologia...*, s. 265-271.

31. B. Kürbis, *Metody źródłoznawcze wczoraj i dziś*, „Studia Źródłoznawcze” 24, 1979, s. 85-86.

Według J. Topolskiego krytyka wewnętrzną polega na analizie wiarygodności informatora.

32. H. Karczowa, *Reportaż filmowy i kronika jako źródło historyczne*, „Studia Źródłoznawcze” 16, 1971, s. 28.

33. I. Ihnatowicz, *Źródła do historii XIX i XX wieku...*, s. 8.

34. J. Topolski, *Metodologia...*, s. 408.

35. S. Borowski, *Charakter i klasyfikacja źródeł statystycznych*, „Studia Źródłoznawcze” 9, 1964, s. 7-10.

36. R.T. Prinke, *Komputerowa analiza źródeł historycznych*, Poznań 2000, s. 28-30.

37. S. Waliński, *Wokół raportu o stratach...*, s. 125-130.